

**LATVIJAS
UNIVERSITĀTE**

ANNO 1919

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Margarita Gavriļina, Anna Vulāne

Latviešu valodas gramatika funkcionālā aspektā

Skolotāja rokasgrāmata

Materiāls izstrādāts

ESF Darbības programmas 2007. - 2013.gadam „Cilvēkresursi un nodarbinātība”

prioritātes 1.2. „Izglītība un prasmes”

pasākuma 1.2.1. „Profesionālās izglītības un vispārējo prasmju attīstība”

aktivitātes 1.2.1.2. „Vispārējo zināšanu un prasmju uzlabošana”

apakšaktivitātes 1.2.1.1.2. „Profesionālajā izglītībā iesaistīto pedagogu kompetences paaugstināšana”

Latvijas Universitātes realizētā projekta

„Profesionālajā izglītībā iesaistīto vispārizglītojošo mācību priekšmetu pedagogu kompetences paaugstināšana”

(Vienošanās Nr.2009/0274/1DP/1.2.1.1.2/09/IPIA/VIAA/003,

LU reģistrācijas Nr.ESS2009/88) īstenošanai.

Rīga 2011

1.3. Kāpēc latviešu valodas mācībās profesionālās izglītības sistēmā būtu jāizmanto funkcionālā pieeja?

Ir vairāki iemesli, kāpēc profesionālajās skolās latviešu valodas mācībā būtu ieteicams izmantot funkcionālo pieeju:

- pirmkārt, tāpēc, ka latviešu valodas mācības pamatuzdevums ir audzēkņu *lingvālā izglītošana* (viņu runas kultūras attīstīšana), kas ir viņa komunikatīvās personības veidošanas pamatu pamats; šajā izglītības posmā priekšplānā izvirzās mācību saturiskā, komunikatīvā dominante – pirmām kārtām jāmacās tas, kas skolēniem būs nepieciešams verbālajā saziņā;
- otrkārt, tāpēc, ka visas nepieciešamās pamatzināšanas par valodu, valodas sistēmas uzbūvi un valodas zīmju funkcionēšanu dažādos valodas līmeņos skolēni jau ir apguvuši pamatskolā (atbilstoši pamatzglītības posmam paredzētajam mācību priekšmeta „Latviešu valoda” standartam), līdz ar to funkcionālā pieeja ļaus izvairīties no iepriekš mācītā satura nevajadzīgas dublēšanās un neefektīvas atkārtotības;
- treškārt, tāpēc, ka vienā grupā var būt gan skolēni, kuriem latviešu valoda ir dzimtā valoda, gan skolēni, kuriem tā ir otrā valoda; funkcionālā pieeja dos iespēju „izlīdzināt” skolēnu latviešu valodas zināšanas un prasmes.

Ja orientējamies uz valodas komunikatīvu, motivētu apguvi, kā tas paredzēts vidējās izglītības priekšmeta „Latviešu valoda” standartā, tad mācību procesā nepieciešams pastiprināt funkcionālo un komunikatīvo pieeju.

Izmantojot funkcionālo pieeju, palīdzēsim skolēniem izzināt valodas vienības atbilstoši to komunikatīvajām funkcijām un mijiedarbībai runā, apgūt dažādiem runas tiptiem raksturīgās gramatiskās formas, nozīmes un sintaktiskās struktūras, izmantojot atbilstošus tekstus.

Funkcionālā pieeja nozīmē to, ka skolēniem tiek piedāvāts sistēmisks un integratīvs skatījums uz valodu, kas ļauj veidot valodas sistēmas koncentrisku modeli. Tā pamatā ir mums labi zināmā tradicionālā valodas dažādo līmeņu struktūra, bet tās izpratnes pamatā ir šāda ievirze: saturs, nozīme, jēga → tās izteikšanas paņēmieni un līdzekļi → to funkcijas runā.

Īpaša nozīme ir tam, ka funkcionālā pieeja valodas apguvē ļauj skolēniem ne tikai izprast to, kā mūsu runas darbībā mijiedarbojas dažādu valodas līmeņu vienības, bet arī apgūt šo vienību izvēles likumus, kurus nepieciešams zināt tādēļ, lai nodrošinātu sekmīgu saziņu.

Piemēram, ja skolēns zina, ar kādiem latviešu valodas līdzekļiem iespējams izteikt imperatīvu (pavēli, aicinājumu, lūgumu, pamudinājumu, rosinājumu, kategorisku prasību utt.), tad viņš pratīs izvēlēties to sintaktisko konstrukciju, ar kuru varēs vislabāk īstenot savu komunikatīvo nolūku konkrētā saziņas situācijā, kā arī spēs atbilstoši reaģēt uz saziņas partnera izteikto imperatīvo saturu.

Piemēram:

Kā zināms, uzaicinājumu, ielūgumu varam izteikt dažādi. Piedāvājam dažus variantus:

Latvijas Valsts prezidents ielūdz

A.god. Alni Mūrnieku ar kundzi

uz Latvijas Republikas proklamēšanas 95. gadadienai veltītu koncertu
sestdien, divi tūkstoši trīspadsmitā gada astoņpadsmitajā novembrī

pulksten 17:00

Tumšs uzvalks, īsa vakartērps
Lūgums atbildēt: 67092109

Viesu ierašanās līdz plkst. 16.20
Lūdzam ierodoties uzrādīt ielūgumu

Latvijas Nacionālā opera
Aspazijas bulvārī 3

*Viviānas kundze! Esiet tik mīla, ienāciet pie manis pulksten desmitos.
Čudares kundze! Vai jūs nebūtu tik laipna un neienāktu pie manis?
Godājamais meistar! Būšu priecīgs redzēt jūs pulksten vienpadsmitos
manā kabinetā!
Klau, ienāc pie manis ap desmitiem!
Vai tu varētu ienākt pie manis?
Ja tas jūs neapgrūtina, ienāciet, lūdzu, pie manis pēc piecām minūtēm.
Ienāksi pie manis?
Jūs šodien taisāties atnākt pie manis?
Nu tad tu beidzot ienāksi?!
Lai tu būtu pie manis divpadsmitos!
Obligāti atnāc desmitos!
Jūs šodien varētu pie manis ienākt?
Desmitos gaidīšu!
Lai tu pēc piecām minūtēm būtu pie manis!!!
Cik ilgi tu čammāsies? Nāc šurp žigli!*

Kā redzam, te minēti tikai daži varianti. Turklāt tie doti ārpus konteksta un saziņas situācijas. Šo sarakstu varētu turpināt, parādot ne tikai mutvārdu, bet arī rakstveida komunikācijai raksturīgos izteikumus.

Kas nosaka to, kā uzrunāsim personu, kuru ielūguma variantu izvēlēsimies, kā atbildēsim uz aicinājumu? Tie ir dažādi faktori, piemēram:

- runas situācijas specifika (oficiāla – neoficiāla),
- saziņas partneru attiecības (tuvi – sveši).
- saziņas partnera vecums (jaunāks, viena vecuma, vecāks),
- sociālais vai profesionālais statuss (vienāds, augstāks – zemāks),
- runātāja (rakstītāja) ieinteresētība vai vienaldzība pret paredzamo darbību,
- savstarpējas simpātijas vai antipātijas u.c.

Tādējādi no situatīvi tuviem (bet ne vienādiem) variantiem tiks izvēlēts tas komunikatīvais variants, kurš, kā runātājam šķiet, ir vispiemērotākais. Savukārt piemērotākā varianta izvēle ir atkarīga gan no runātāja dzīves pieredzes, gan arī no runas uzvedības normu, saziņas etiķetes un kultūrvēsturiskā, sociokulturālā fona zināšanām. Piemēram, mūsdienās ļoti bieži saskaramies ar nepiemērotu vietniekvārda *tu* lietojumu saskarsmē – gan aizstājot iederīgāko, latviešu kultūrā pieņemto *jūs* svešu cilvēku uzrunā, gan rakstījumu ar mazo burtu. Vērtējot to vai citu valodas izteiksmes līdzekļu izvēli, jāņem vērā daudzi faktori – ne tikai vispārpieņemtās normas, bet arī katrā sociālajā grupā valdošie nerakstītie likumi. Tradicionālajā gramatikā šie un vēl daudzi citi aspekti lielākoties netiek ņemti vērā, tāpēc jo svarīgi piedāvāt skolēniem līdz ar tradicionālās gramatikas zināšanām apgūt arī funkcionālās gramatikas piedāvātās iespējas.

Mūsdienu zinātnieki, kuri pēta gramatiku funkcionālā aspektā, kā arī lingvodidakti, kuri praksē ir pārliecinājušies par funkcionālās pieejas izmantojuma efektivitāti, ir pierādījuši, kāpēc valodas mācībā nepieciešams un ir lietderīgi izmantot funkcionālo pieeju. Piedāvājam īsu ieskatu speciālistu izteiktajā pamatojumā.

➤ **Lingvistiskais pamatojums.**

Ideja: valodas apguves un izpētes procesā nevajadzētu sadalīt to, kas ir saistīts gan no satura, gan no komunikatīvās loģikas viedokļa.

Piemērs.

Pamatskolā skolēnam tika radīts pēc iespējas pilnīgāks priekšstats par to, kā latviešu valodā tiek izteikta laika nozīme, proti, tika noskaidrots, ka laika nozīmi var izteikt ar:

- lietvārdiem, nosaucot dažādas laika vienības – *sekunde, minūte, stunda, diennakts, nedēļa, nedēļas, gads, gadi, mūžība, mirklis, brīdis,*
- apstākļa vārdiem – *šodien, vakar, rīt, parīt, aizparīt, viņdien, pērn, aizpērn, viņgad,*
- prepozicionāliem savienojumiem – *pirms brīža, pēc gada, pie vakara, no rīta, pēc nodarbībām, ap gadu, bez laika,*
- adverba, vietniekvārda, skaitļa vārda, īpašības vārda, lietvārda un laika vienību nosaucoša lietvārda locījuma formas savienojumiem – *apmēram mēnesi, kādu stundu, divas dienas, veselu mūžību, gadu gadiem, viņos laikos, mūžu mūžos,*
- frazeoloģismiem – *kad pūcei aste ziedēs, kad sētas miets salapos,*
- darbības vārda laika formu (tagadne, pagātne, nākotne),

kā arī divdabjiem, sintaktiskām konstrukcijām (piemēram, laika apstākļa palīgteikumu) utt.

Šo informāciju skolēni jau ir pakāpeniski (dažādās klasēs) apguvuši, mācoties pamatskolā. Turklāt zināšanas lielākoties tika iegūtas izolēti, jo informācija tika piedāvāta dažādās latviešu valodas sistēmas apguves sadaļās – runājot par apstākļa vārdu, skaitļa vārdu, darbības vārdu, valodas leksisko sistēmu utt., nesaistot to nedz semantiski, nedz funkcionāli. Iespējams, ka daļa no šī valodas materiāla vispār nenonāca skolēnu redzeslokā. Tas, ka pamatskolā mācības notiek pakāpeniski un valodas saturs tiek skatīts pa līmeņiem, ir likumsakarīgi, bet vēlākā izglītības posmā šāda pieeja var kļūt par bremsējošu faktoru valodas aktīvā, ieinteresētā apgūvē. Skolēniem pamatoti rodas izjūta, ka viņi to jau ir mācījušies, ka nenotiek virzība uz priekšu, mācību saturā nav nekā jauna, jo par vieniem un tiem pašiem jautājumiem tiek runāts sākumskolā, pamatskolā un arī vidusskolā. Protams, katrā posmā un klasē tiek piedāvāts cits valodas materiāls, kas tiek diferencēts gan sarežģītības, gan apjoma ziņā, tomēr tas, ka atkal un atkal nākas atgriezties pie tiem pašiem gramatikas jautājumiem (piemēram, lietvārdu locīšana, darbības vārdu izteiksmes), mazina interesi (*Atkal tas pats! Cik var!?*) par valodu un nesekmē skolēnu runas darbības prasmju attīstību. Jāņem vērā arī tas, ka skolēniem nerodas pietiekams priekšstats par to, ka vienas un tās pašas jēgas izteikšanai var izmantot dažādu valodas līmeņu vienības, ka tās var funkcionēt gan kā absolūtie sinonīmi (piemēram, divdabja teiciens un apstākļa palīgteikums), gan kalpot dažādu precizējošu nianšu atklāšanai. Tajā pašā laikā saziņas procesā skolēni nepārtraukti nonāk izvēles priekšā – kurus izteiksmes līdzekļus izvēlēties, kā precīzāk pateikt. Piemēram:

Draugi ēda pusdienas un runāja par vakarā paredzēto ballīti.

Pusdienu laikā/pusdienojot/pusdienās viņi pārrunāja, ko darīs vakarā.

Pusdienojot draugi pārrunāja/apsprida/noskaidroja/sarunāja/funktierēja/kala plānus, ko darīs vakarā.

Pusdienu laikā draugi pārrunāja, ko darīs/iesāks vakarā/kā pavadīs vakaru.

.. draugi diskutēja/strīdējās/runāja/čaloja/pļāpāja par to, ko darīs vakarā.

Draugi pie pusdienu galda runāja par..

Draugi, ēdot pusdienas, runāja..

Kad ēda pusdienas, draugi sarunāja/ norunāja..

Ja skolēniem nav mērķtiecīgi attīstīta prasme izteikties niansētu precīzi, tad viņi parasti izvēlas biežāk dzirdēto modeli. Turklāt iespējamo variantu skolēns lielākoties izvēlas intuitīvi, atbilstoši savai komunikatīvajai pieredzei un valodas izjūtai. Tas spilgti redzams gan mācību dialogos un ikdienas sarunās, gan skolēnu domrakstos. Nav pamata kritizēt skolēnus par to, ka viņi neprot izteikties, ja mācību procesā šīs prasmes netiek pienācīgi attīstītas. Ja skolēniem regulāri jāveic reproduktīvi uzdevumi, kuri lielākoties formulēti šādi: *Izlasī tekstu!* (Kaut gan

teksts nemaz nav piedāvāts.) *Pasvītrotajiem lietvārdiem!* (Kāpēc? Kādēļ? Kas, kādā kontekstā jāpasaka? Kādas nozīmes nianse jāatklāj? Kāpēc tik agresīvs izteiksmes veids – trīs pavēles?) Rezultātā tiek tērēts laiks un enerģija tādu uzdevumu veikšanai, kas nesekmē nedz valodas sistēmas izpratnes veidošanos, nedz runas un saziņas prasmju attīstību, nerunājot nemaz par domāšanas, izziņas u.c. darbību veicināšanu.

Izmantojot mācību procesā funkcionālo pieeju, skolēnam tiks radīta iespēja:

- noteiktā sistēmā pārzināt visu izmantojamo valodas līdzekļu arsenālu un semantiskās nianse,
- izprast valodas līdzekļu izmantojuma komunikatīvo nosacītību,
- apzināti izvēlēties valodas līdzekļus atbilstoši komunikatīvajam uzdevumam,
- strādāt ar valodas materiālu radoši un ieinteresēti.

➤ **Psiholoģiskais pamatojums.**

Ideja: pirms izteikt domu, cilvēkam ir jāveic valodas līdzekļu atlase – no visa izteiksmes līdzekļu kopuma (vai vismaz no tiem, kurus viņš pārzina) jāizvēlas, viņaprāt, situācijai, runas tipam atbilstošākie.

Kā liecina mūsdienu psiholingvistikas atziņas, cilvēka smadzenēs darbojas īpašs mehānisms, kas nodrošina valodas zināšanu aktualizēšanu un valodas faktu iesaistīšanu runas aktā. Psiholingvisti uzskata, ka, gatavojoties runāt, leksisko, gramatisko elementu un sintaktisko konstrukciju atlase notiek šādi: runātājs vai rakstītājs koncentrē uzmanību uz iecerētā ziņojuma (izteikuma) saturu, tādējādi smadzenēs tiek „iedarbināts” tas mehānisms, kas sameklē atmiņā un „izceļ” no tās dienas gaismā nepieciešamo izteiksmes līdzekļu kopumu. Pēc tam notiek atlase – no visa semantiskā lauka (sk. iepriekš piemēru par laika nozīmes izteikšanu) tiek izvēlēti tie komponenti, kuri autoram šķiet iederīgi. Tas, protams, ir atkarīgs no runātāja/rakstītāja valodas kompetences līmeņa, valodas izjūtas, saziņas mērķa un citiem situatīvajiem komponentiem, runas tipa, cilvēka emocionālā stāvokļa u.tml.

Šī mehānisma, kuru nosacīti varam dēvēt par vārdu, formu, sintaktisko modeļu meklētāju, pamatā ir semantiskie sakari, kas pastāv starp dažādu valodas līmeņu elementiem. Izmantojot valodas apgūvē funkcionālo pieeju, palīdzēsim skolēnam apjēgt šīs semantiskās saiknes, kas pastāv starp dažādām valodas vienībām, saprast izteiksmes līdzekļu dažādo variantu iederīgumu vai neiederību, kā arī attīstīsim prasmi veikt to atlasī jeb inventarizāciju, lai pēc tam varētu tos jēgpilni izmantot konkrētā runas darbībā.

➤ **Lingvodidaktiskais pamatojums.**

Ideja: apgūstot valodas sistēmu atbilstoši tās līmeņiem, mēs apzināti abstrahējamies no reālās dzīves un valodas funkcionēšanas tajā, skatām valodu kā statisku, sastingušu sistēmu. Pārejot uz aktīvās, dinamiskās valodas sistēmas apguvi, varam mācību procesā pietuvoties reālajiem apstākļiem, kuros funkcionē valoda.

Runā cilvēks saskaras nevis ar valodas līmeņiem, bet gan ar izvēles noteikumiem – kā no dažādu līmeņu valodas vienībām ar vienādu vai tuvu nozīmi izvēlēties to, kura, viņaprāt, visprecīzāk iederas konkrētajā saziņas situācijā. Tāpēc, mācot valodu, nav nekādas jēgas sadalīt to, kas runas rašanās un veidošanas procesā ir saistīts. Turklāt, kā zināms, skolēns brīvi pārvalda valodu tad, ja viņš valodas zināšanas un prasmes spēj integrēt savā runā pietiekami augstā līmenī.

Izmantojot valodas mācības funkcionālo pieeju, iespējams:

- aktivizēt loģiskos un semantiskos sakarus, kas reāli pastāv starp dažādiem valodas līmeņiem,
- apvienot vienā veselumā (semantiskajā laukā) dažādu valodas līmeņu vienības, kuras ir saistītas nozīmes ziņā,
- sekmēt skolēnu asociatīvās, loģiskās un analītiskās domāšanas attīstību,
- attīstīt semantiski tuvu komponentu meklēšanas iemaņas, iedarbināt valodas līdzekļu izvēles mehānismu un nodrošināt valodas bagātību efektīvāku apguvi.

Funkcionālās pieejas izmantošanai valodas apgūvē ir acīmredzamas priekšrocības: viss, kas ir noderīgs un būtisks viena veida semantikas (satura) izteikšanai, tiks koncentrēts vienas gramatiskās tēmas apguvei paredzētajā didaktiskajā materiālā. Šādi semantiski tuvu izteiksmes līdzekļu kompleksi jāveido tādēļ, lai skolēni labāk izprastu to, cik dinamiska ir valoda, kā tā reāli funkcionē, kādas ir dažādu valodas līdzekļu funkcionālās īpatnības, un, pats svarīgākais, tādēļ, lai skolēni iemācītos izmantot apgūtās zināšanas savā runas darbībā.

Funkcionālā pieeja ir cieši saistīta ar komunikatīvās pieejas izmantojumu valodas apgūvē. Tāpēc daži zinātnieki apvieno abas pieejas vienā un runā par komunikatīvi funkcionālās pieejas izmantošanas iespējām valodas mācībās. Šāda nostāja ir zinātniski pamatota, jo abas pieejas tiek izmantotas, lai attīstītu skolēna lingvālo personību, kas spēj pilnvērtīgi sazināties.

